

Дарснинг мазмуни: Тарих илмида манбашунослик фанининг тутган ўрни, унинг асосий хусусиятлари, предмети, мақсад ва вазифалари хақида маълумот, мавжуд илмий адабиётлар қисқача тахлили берилди.

Режа:

- 1.1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад.
- 1.2. Манбашунослик фанининг предмети ва вазифалари.
- 1.3. Манбалар турлари.
- 1.4. Манбашуносликка оид адабиётларни тахлили.
- 1.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 1.6. Мавзуни мустақамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: манба, тарихий манба, бирламчи манба, асл нусха, автограф, битик, битма, ёзма ёдгорлик, қўлёзма, қўлёзма китоб, тошбосма, литографик китоб, нашр, оммавий нашр, илмий академик нашр, факсимиле, археография, асосий араб ёзувлари, рўйхатга олиш, тавсифга олиш, таснифлаш –каталоглаштириш, фихрист – каталог, карточка, аннотация, монографик тавсиф.

1.1.□□□ Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад

Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад талабаларда ушбу фан соҳаси тўғрисида умумий тушунча ҳосил қилиш ва уларда қизиқиш уйғотиш ва Ўзбекистон тарихини манбалар асосида мустақил ўрганишга ҳаракат қилдиришдан иборат.

Тарихий факт ва воқеалар баёни инсон характери, маълумот берувчи шахс, гуруҳ, фирка, сулола, мазҳаб ва мамлакатлар манфаати йўлида турлича талқин қилиниши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон яқин тарихи мамлакатимизнинг Х1Х аср иккинчи ярми ва ХХ аср бошларидаги сиёсий воқеалар турли даврларда, манбаларда ва турли муаллифлар томонидан турлича талқин қилинмоқда. Булар ўз даврида яратилган ёзма ёдгорликлар, тарихий ҳужжатлар ва солномаларда қандай баён қилинган? Шўро даврида қандай тушунтирилди?

Ва ниҳоят мустақиллик шароитида тарихий адолатни тиклаш, манбалар асосида ҳолис ва объектив бўлиб ўтган воқеаларни билишимиз мумкин ва керак. Бу эса манбашунослик фанисиз, манбаларга илмий ёндошувсиз мумкин эмас. Чунки, ўша даврдаги ёзма ёдгорликлар аксарияти араб алифбоси асосидаги ёзувимизда, бир қисми рус тилида ҳам битилган ва ўша даврга ҳос тарихий хусусиятларга эга.

Хулоса, манбашунослик фани юртимиз тарихи тўғрисида ҳолис ва объектив билим олишга, ўзлгимизни англашга, бой ва қадимий маданиятимизни билишга хизмат қилувчи тарих фанининг муҳим соҳаларидан биридир.

1.2.□□□ Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани тарих илмининг асосий ва муҳим соҳаларидан бири бўлиб, турли

(моддий, этнографик, ёзма ва бошқа) манбаларни ўрганиш ҳамда улардан илмий фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганади.

Тарихий манба деганда нимани тушунамиз?

Тарихий манба деганда узок ўтмишдан қолган, табиат ва жамиятнинг маълум босқичдаги кечмишини ўзида ақс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликларни тушунамиз.

Моддий ёдгорликларга - қадимий обидалар, манзилгоҳлар ва мазарлар, шаҳарлар, қасрлар ва қалъалар харобалари, уй-рўзгор буюмлари ва бошқалар қиради.

Маънавий ёдгорликлар деганда қадимги ёзувлар, халқ оғзаки ижоди намуналари, афсоналар, ёзма ёдгорликлар – битик, кўлёзма китоб, ҳужжатлар ва архив материаллари тушунилади.

Умуман, тарихий манба инсон ижтимоий фаолияти натижасида пайдо бўлган ва унинг хусусиятларини ўзида ақс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликлардан иборатдир. Уларни ўрганадиган фанни биз манбашунослик деймиз.

Манбашунослик фани ижтимоий фан соҳасида асосан икки хил бўлиши мумкин- тарихий манбашунослик ва адабий манбашунослик. Бизнинг мақсадимиз тарихий манбашуносликни ўрганишдир.

Манбашунослик фанининг вазифаларига келсак тарихий манбаларни қидириб топиш, уларни рўйхатга олиш, турқумлаш, чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш, манбада ўз ақсини топган ёки баён этилган воқеалар, қелтирилган фактларни тўла ва объективлигини аниқлаш, манбанинг тарих фани тараккиётини ўрганишдаги аҳамиятига баҳо бериш, манбашуносликнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

1.3.□□□ Манбалар турлари

Тарихий манбаларни, уларнинг умумий характери, ўтмишни ўзида ақс эттиришга қараб қуйидаги олти асосий гуруҳга бўлиш мумкин.

1.3.1.□□□ Моддий (ашёвий) манбалар

Маълумки, қишлоқ жамияти тарихи қарийб 40 минг йиллик даврни ўз ичига олади, лекин ёзув пайдо бўлганига эса қўп вақт ўтганича йўқ.

Масалан, цивилизациянинг илк ўчоқларидан бири бўлмиш Марказий Осиёда дастлабки ёзув арамейча хат негизида тахминан эраמידан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Хат тарихчиси Эркин Охунжоновнинг маълумотига қўра, юртимизда араб истилосига қадар ўн саккиз ёзув тури мавжуд бўлган экан. Лекин, афсуски, қўхна тарихимизни ўзида ақс эттирган ёзма ёдгорликларнинг қатта қисми бизнинг қомнамизгача етиб қелмаган. Уларнинг қўпчилиги босқинчилик урушлари вақтида, қолаверса табиий офатлар оқибатида йўқ бўлиб қетган.

Илк тарихнинг айрим лавҳалари ўтмишдан қолган ва инсоннинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган моддий ёдгорликларда, аниқроғи уларнинг бизгача қолган қолдиқлари етиб қелган.

Қуллас, моддий (ашёвий) манба деганда ибтидоий одамлар истиқомат қилган ва қадимий ёдгорликлардан қолдиқлар, уларнинг меҳнат ва уруш қуроллари, қино ва турли иншоотлар (қалъа ва қасрлар, қаммоқлар ва қарвонсаройлар, ҳунармандчилик устақоналари ҳамда сув иншоотлари ва бошқалар)нинг қолдиқлари, уй-рўзгор буюмлари ва зеб-зийнат тақинчоқлари тушунилади. Моддий ёдгорликларни қидириб топиш ва ўрганиш ишлари билан археология илми (юнон, архео -қадимий, логос – илм; ўтмиш ҳақидаги илм; қишлоқ жамиятининг узок ўтмишни ўрганувчи илм, қадимшунослик) шугулланади.

1.3.2. Этнографик манбалар

Халқларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган материал ва маълумотлар этнографик манба ҳисобланади. Масалан, халқ, қабила ва уруғ номлари, инсон кўли ва ақл –заковати билан яратилган қурол ва буюмларнинг нақш ва безаклари, кишилар онгида, шунингдек, оғзаки ва ёзма адабиётда сақланиб қолган ўтмиш урф-одат ва анъаналари, кишиларнинг турмуш тарзи этнографик манба ҳисобланади. Буларнинг барчасини этнография (юнон, этнос – халқ, грапто – ёзаман, халқ хақида маълумотлар; халқшунослик) илми текширади ва ўрганади.

1.3.3. Лингвистик манбалар

Лингвистик манбалар деб тилимиздаги, аниқроғи унинг лексик-сўз бойлиги таркибидаги узок ўтмишдан қолган, ижтимоий – иқтисодий, маъмурий ва юридик атамалар, масалан, хирож - ўрта асрларда аҳолидан, асосан дехқонлардан олинадиган асосий солиқ; даромад солиғи; ушр – даромаднинг ўндан бир қисмини ташкил этган солиқ; зақот – чорва ва мулкдан қамбағаллар учун йилига бир марта олинадиган солиқ; суюрғол – шахзодалар ва амирларга тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари учун бериладиган ер-сув; тансуқот – қамб, эътиборга молик буюм, мато; подшоҳлар, хонлар ва нуғузли кишиларга қилинадиган тортиқ; черик - қўшин; қоровул - қўшиннинг олди ва ён томонларида қоридиган махсус харбий бўлинма; халифа –Мухаммад пайғамбарнинг ўринбосари, ўрта асрларда араб мусулмон феодал давлатининг бошлиғи; миришқор – тўғриси – мири шикор, подшоҳ ва хонларнинг ов қўшлари ва ов ҳайвонларини тасарруф этқвчи мансабдор; мироб – сув тақсимоли билан шугулланувчи мансабдор; қози –шариат асосида иш юритувчи судья; ёрлиғ -ўрта асрларда ҳукмдор тарафидан бериладиган расмий ҳужжат; вақфнома –масжид, мадраса, хнақоҳ ва мазорларга инъом эътилган ер - сув хақидаги тузилган махсус ҳужжат ва бошқа атамалар жуда кўп учрайди. Бу ва шунга ўхшаш атамалар шубҳасиз қимматли тарихий материал бўлиб, аждодларимизнинг ижтимоий – сиёсий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради. Уларнинг келиб чиқиши ва этимологиясини лингвистика (лотин, лингуа – тил) фани ўрганади.

1.3.4. Халқ оғзаки адабиёти

Оғзаки адабиёт маданиятнинг энг қадимги қисми бўлиб, унинг илдизи ибтидоий жамоа ва илқ феодализм тузумига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари, шунингдек, Табарий, Масъудий, Беруний, Фирдавсий, Ибн ал-Асир қаби шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб қелган. Қаямарс, Жамшид ва Сиёвуш хақидаги афсоналар, Аморт ва Спаретра, Тўмарис ва Широқ хақидаги қиссалар шулар жумласидандир.

Уруғчилик даври тарихини, айниқса, патриархал – муносабатларини ўрганишда “Алқомиш”, “Гўрўғли” қаби қадимлар, шунингдек, халқ эртақлари, маросим қўшиқлари, матал ва топишмоқларнинг роли ҳам бениҳоят каттадир. Бу халқ дурдоналари турли ижтимоий табақга мансуб кишиларнинг туриш – турмуши, маънавий қиёфаси, урф-одати, айниқса, узок ўтмишда ҳукм сурган ижтимоий муносабатлар хақида қимматли маълумот беради. Тарихий манбаларнинг бу тури билан фольклор (нем. Фольк – халқ, лоре – билим; донишмандлик, халқ донолиғи) фани шугулланади.

1.3.5. Ёзма манбалар

Ёзма манбалар тарихий манбаларнинг муҳим ва асосий туридир. Инсоннинг ижтимоий

фаолияти, аниқроғи кишиларнинг ўзаро муносабатининг натижаси ўларок яратилган ва ўша замонларда содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирган манба сифатида ўрта аср (У1-Х1Х асрлар) тарихини ўрганишда муҳим ўрин тутди. Ёзма манбалар ўз навбатида икки турга бўлинади:

1. Олий ва маҳаллий ҳукмдорлар маҳкамасидан чиққан расмий ҳужжатлар (ёрликлар, фармонлар, иноятномалар, молиявий-хисобот дафтарлари, расмий ёзишмалар). Ижтимоий-сиёсий, айниқса, иқтисодий муносабатларга оид масалаларни ўрганишда расмий ҳужжатлар, молиявий - хисобот дафтарлари ва ёзишмаларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Расмий ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни маълум юридик шаклда бевосита ва кўп ҳолларда айнан қайд этиши билан қимматлидир. Лекин уларнинг орасида, айниқса, расмий ёзишмаларда сохталари ҳам учраб туради. Шунинг учун ҳам улардан фойдаланилганда диққат-эътибор ва зўр эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ҳужжатлар устида иш олиб борганда, ундан бирон ижтимоий-сиёсий воқеа ёки фактни талкин этиш учун фойдаланиш жараёнида, биттаси билан қифояланмасдан, ўхшаш бир неча ҳужжат, манбаларни кўшиб ўрганмоқ зарур, чунки битта ҳужжатда фақат бир келишув ёки факт устида гап боради. Шунинг учун фақат бир ҳужжат билан маълум ижтимоий-сиёсий масала устада қатъий фикр юритиб, умумлаштириб қатъий хулосага келиб бўлмайди.

2. Тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар.

Тарихий, гео-космографик, ҳамда биографик асарлар тўғрисида шуни айтиш керакки, улар ҳукмрон синфнинг топшириғи билан ёзилган ва шу тўғрисида уларнинг саҳифаларида кўпроқ подшоҳлар ва хонларнинг, амирлар ва йирик руҳонийларнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилган, моддий бойлик яратувчи меҳнатқаш халқнинг тарихи эса кўп ҳолларда четлаб ўтилган.

Хуллас, бу асарларда, яъни ёзма манбаларда ҳукмрон феодал синфнинг дунёқараши ўз ифодасини топган, ўша синфнинг мақсад ва манфаатлари ифода этилганлиги билан ажралиб туради.

1.3.6. Мўъжаз расм-миниатюралар

Х-ХІХ асрлар давомида кўлёзма китобларини зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар ҳам тарихий манба бўлиб хизмат қилади. Юртимиз тарихи ва моддий ашёлар, ханармандчилик, кийим-кечак, меъморлик обидалари ва умуман моддий маданиятимиз хусусиятларини ўрганмоқчи бўлсак, нафис мўъжаз тасвирий санъат намуналари-миниатюра расмлар қимматли манба ролини ўтайди. Чунки уларда тарихий ашёлар тасвири айнан, баъзан бадиий ижод хусусиятларига мослаштирилган ҳолда акс эттирилади.

Масалан, буюк мусаввир устод Қамолiddин Бехзоднинг “Самарқанддаги Бибихоним масжидининг масжида қурилиши” номли машҳур расмини эслатиш қифоя. Бу расмда ХУ асрдаги қурилиш жараёни, унда иштирок этаётган усталар тўғрисида муқаммал тасаввур берилади. Бундай расмлардан тарихни ўрганишда тасвирий восита сифатида унумли фойдаланиш мумкин. Биз сўнгги йилларда чоп этилган манбаларда улардан шунчаки бефарқ фойдаланишларини кўришимиз мумкин.

Умуман, бизгача етиб келган қадимги деворий расмлар ва кўлёзма китобларга ишланган ҳамда алоҳида мураккаълардаги расмлар аҳамияти жуда катта.

Кўриб чиққанимиздек, манбашунослик фани тадқиқот манбалари жуда кўп ва хилма-хил бўлиб, биз энг асосийлари тўғрисида маълумот бердик. Шу кунларда техника тарққийети

муносабати билан яна товушли манба, фото манба, кино-телевидение манбалари ва интернет материаллари ҳам пайдо бўлиб, улар анъанавий манбаларни инкор этмайди, балки кўшимча восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Айниқса компакт дискларни яратилиши турли янги педагогик воситаларни қўллаш имконини яратади.

Манбашунослик фани тарих илмининг фундаментал йўналиши бўлиб, бу соҳада фаолият олиб бориш учун бир неча тил ва ёзма манбалар тўғрисида катта билим ва тажрибага эга бўлиш талаб қилинади.

1.4.□□□ Манбашуносликка оид адабиётларни таҳлили

Бизнинг тарихимиз жуда бой, ёзма ёдгорликларимиз кўп бўлишига қарамай, ўз маданий меросимизни бутун бойлигини намойиш этадиган, унинг ўзига хос хусусиятлари ва жаҳон маданияти хазинасига хисса бўлиб қўшилганларини алоҳида кўрсатдиган манбашунослик фани соҳасида яратилган мукамал дасрлик ва қўлланмага эга эмасмиз. Лекин юртимизда тарих фани соҳасида олиб борилган деярли уч минг йилдан узоқроқ давр давомида тўпланган тажриба умумлаштирилгани йўқ.

Хозирча мавжуд дарслик ва қўлланмалар ичида академик Б.Ахмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” дарслиги иккинчи нашрини энг мукамал деб тан олишимиз мумкин. Кимматли маълумотлар жамлангани билан ажралиб турган бу асар янада мукамал дарслик учун асос бўлиб хизмат қилади.

А.Хабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” қўлланмасида ҳам катор ижобий хусусиятлар мавжуд бўлиб, улардан тарихий манбашунослик бўйича дарслик тузишда фойдаланиш мумкин.

А.А.Мадраимов томонидан тузилган “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси”да илк бор араб, форс ва турк тилидаги тарихий манбалар хусусиятларини характерлашга харакат қилинган ва манбалалар тўғрисидаги маълумотлар манба номи остида берилиши билан ажралиб туради.

Манбашунослик фани кўп асрлик анъанага эга бўлса-да, юртимиз манбашунослиги юкорида зикр этилган асарларда умумлаштиришга харакат қилинди. Манбашуносликни ўрганиш учун биринчи галда тарихга оид илмий тадқиқотлар, ёзма ёдгорликлар нашрлари ва бирламчи ёзма манбалар билан бевосита ишлашга тўғри келади. Бу соҳада Я.Гуломов, Б.А.Ахмедов, А.Ў. Ўринбоев каби йирик олимлар асарлари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сакланаётган қўлёзмалар тавсифини ўз ичига олган 11 жилдлик монографик каталог ҳамда махсус каталог – фихристлар, тадқиқотлар бўлгуси манбашунослар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Талабалар ёрдамчи манба сифатида энциклопедик комуслардан фойдаланиш мумкин. Манбашуносликни яхши эгаллаш учун талаба бир неча тил, айниқса араб ёзувидаги туркий тил ва гарб тилларидан инглиз, немис ва француз тилларидан бирини яхши билиши керак. Бу соҳада рус тили ҳам маълум мавқега эга.

Манбашунослик тарих фанининг бир катор ёрдамчи соҳалари – палеография, дипломатика, геральдика, сфрагистика, эпиграфика, нумизматика, метрология ва хронология кўдга киритган ютуқларига таянади.

Палеография (юнон. Палео - қадимий, графхо – ёзма; қадимий ёзув) қадимий қўлёзма асарларнинг қозони, муқоваси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усулларини текширади.

Дипломатика (юнон. Диплома – икки букланган қозон; хужжат) расмий хужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш билан шугулланади.

Геральдика (юнон. Геральд – герб, белги, нишон) кадимий герблар, турли-туман нишон ва белгиларни (масалан, кадимий туркий кабилаларнинг тамгалари) ўрганади.

Сфрагистика (юнон. Спрагис – мухр) кадимий мухрлар (подшоҳлар, хонлар, амирлар ва козилар мухрлари) ва уларнинг ёзувларини текширади.

Эпиграфика – (юнон. Эпи – устида, тепасида, графхо – ёзув; бирон нарса; буюм устидаги ёзув) тош, металл буюмлар, ёғоч ва бошқа каттик буюмлар устига ўйиб ёзилган кадимий битикларни ўрганади.

Нумизматика (лотин. Нумис – пул) кадимий пулларни, ашёси, шакли, вазни, ёзувлари, зарб этилган жойи ва вақтини текширади.

Метрология (юнон. Метрон – ўлчов, логос – тушунча – билим; ўлчовлар хақида тушунча) ўтмишда турли мамлакат ва халқлар орасида амалда бўлган оғирлик, масофа ва сатх ўлчовларини ўрганади.

Хронология (юнон. Хронос – вақт, логос – тушунча, билим; вақт хақида тушунча) кадимий халқлар орасида ва мамлакатларда амалда бўлган йил ҳисоби ва таквимни ўрганувчи соҳа. Абу Райхон Берунийнинг “Осор ул-боқия” (“Кадимий халқлардан қолган ёдгорликлар”) номи асари турли таквимларни ўрганишга бағишлангани учун Европада “Хронология” номи билан машҳур.

Талабаларга манбашунослик фанининг йўналишлари ва асосий хусусиятлари тўғрисида маълумот берилади.

1.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. 7-14.
2. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: “Наука”. 1987.-С.5-17.

1.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Манбашунослик мақсади нимадан иборат?
2. Манбашуносликнинг асосий мавзуи ва вазифалари нимадан иборат?
3. Қандай манба турларини биласиз?
4. Манбашуносликка оид қайси дарслик ва адабиётларни биласиз?